

Vägar att lära om stadslandskapet i geografiämnet

Hans Olof Gottfridsson

Nordidactica

- Journal of Humanities and Social Science Education

2022:3

Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education

Nordidactica 2022:3

ISSN 2000-9879

The online version of this paper can be found at: www.kau.se/nordidactica

Vägar att lära om stadslandskapet i geografiämnet

Hans Olof Gottfridsson

Karlstads universitet

Abstract: Most people in the world today live their lives in an urban environment. The urban landscape has therefore become our everyday landscape, and life in the city is perceived as normative for the good life in many contexts. Because of this, there is an increasing need to focus on learning about the urban landscape in schools, not least in the school subject of geography. In summary, the article has the ambition to combine ideas from geography with ideas from spatial and social planning and thus suggest new ways to learn about the urban landscape within the framework of the Swedish curriculum for geography in the compulsory and upper secondary school. In these cases, the article gives direct examples of how different dimensions of the city can be understood in a learning situation, what different ways of learning about these can look like, and what educational/pedagogical tools for learning about them can be used. The article also emphasises the special suitability of the geography subject when it comes to teaching young people about key future issues such as sustainable development, in this case linked to the urban landscape.

KEYWORDS: GEOGRAFI, DIDAKTIK, STAD, FÄLTSTUDIER / GEOGRAPHY, DIDACTICS, CITY, FIELD STUDIES

About the author: Hans Olof Gottfridsson är lektor i kulturgeografi vid Karlstads universitet. Han är också ämnesansvarig för lärarutbildningen i geografi och programledare för Samhällsplanerarprogrammet vid samma universitet. E-mail: Hans.Olof.Gottfridsson@kau.se

Idag är, kanske i någon mån utmanande gentemot våra tidigare föreställningar, den vanligaste världsmedborgaren inte längre en landsbygdsbo utan en stadsbo och urbaniseringstakten i världen är fortsatt i starkt ökande (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Facts 2020). Med detta som grund kan konstateras att såväl ur ett svenskt, nordiskt som västerländskt men också globalt perspektiv är idag stadslandskapet vårt vardagslandskap och detta landskap bör därmed också vara centralt som ett lärandeobjekt inom geografiämnet. Ytterligare argument för ett ökat fokus på staden inom geografiundervisning är den idag i många fall rådande diskursen i vårt moderna samhälle om staden som ideal och norm (se exempelvis Rönnblom 2014).

Med grund i staden som vårt vardagslandskap presenteras ett antal sätt för hur lärande om den samma kan motiveras, utformas och utvecklas inom ramen för kurs- och ämnesplaner för geografiämnet i svensk grund- och gymnasieskola. Artikeln är teoretisk till sin karaktär men baserad på författarens empiriska erfarenhet av att i över två decennier både arbetat som lärare i geografiämnet i den svenska grundskolan och varit lektor och ämnesansvarig för lärarutbildning i geografi inom universitetsvärlden. Författaren har också lång erfarenhet av att både skriva om, leda och utforma programutbildning i samhällsplanering på universitetsnivå. Med grund i dessa samlade erfarenheter har artikeln både en ambition att presentera konkreta vägar för grundskole- och gymnasielärare ute på fältet att undervisa om staden och också att väva in delar av samhällsplaneringens kunskapsfält i detta lärande.

I artikeln har Sverige och dess drygt 1000-åriga stadshistoria valts som kontext¹. Sammalunda har styrdokumentet för undervisning i geografi i svensk grundskola och gymnasium valts som ramverk för hur lärandet om staden kan utformas. Tanken är dock att principer och exempel som lyfts också skall vara generellt applicerbara på undervisning om stadslandskap i allmänhet, och inte bara i ett svenskt sammanhang.

Som samlande term för olika typer av stadsmiljöer har begreppet stadslandskap valts². Begreppet i sig beskriver den moderna funktionsblandade stadens upplösta och glesa struktur med geografiskt autonoma och åtskilda områden för boende, handel och produktion (se exempelvis Tunström 2009). Konceptet stadslandskap öppnar också upp för att beskriva staden i termer av en plats.

¹ Sigtuna brukar vanligen anses vara Sveriges äldsta stad (900-talet) och den senast tillkomna svenska staden är Säfte (1951). Formellt existerar dock inte längre begreppet stad i Sverige utan det avskaffades som juridiskt begrepp i samband med kommunreformen 1971 och ersattes då av begreppet tätort (Ylander, 1993). Begreppet stad förekommer dock fortfarande i vardagligt språkbruk och när det används görs det, liksom i denna artikel, vanligen om en större tätort som tidigare har haft stadsrättigheter.

² I artikeln används av skrivtekniska skäl i flera fall synonyma ord för stadslandskap eller plats, exempelvis stad eller stadsrum. I de fall då denna typ av termer och liknande används som specifika teoretiska begrepp och inte bara synonyma formuleringar i texten anges detta tydligt.

Geografiämnet i den svenska skolan och utrymmet att lära om staden

I den svenska skolans styrdokument för geografi definieras ämnet som ett redskap för att se rumsliga mönster och ge förståelse för hur samspelet mellan människor, samhälle och natur ger och har gett upphov till olika livsmiljöer på olika platser i världen under olika tider. I fokus är också mer värdebaserade frågor som fördelning och hushållning av jordens begränsade resurser. (Lgr22; Gy11) Sammantaget ger det ett ämne med ambition att ge elever adekvata verktyg, metoder och tankegodis för att rumsligt kunna orientera sig i och förstå sin omvärld men också med ambitioner att ge elever kunskaper för att möjliggöra framtida hållbara livsval.

Det skall förtydligas att kursplanen för geografi i svenska grundskolan (Lgr22) inte tar upp stadslandskapet som ett specifikt lärandefält. Däremot betonas geografiämnets roll för att utveckla elevers förståelse och kännedom om olika livsmiljöer och landskap i vår värld där staden kan sägas utgöra ett centralt objekt. Grundskolans läroplaner i geografi förtydligas ytterligare i ett kommentarmaterial utgivet av Skolverket (2011). I detta material presenteras inga nya perspektiv på lärandet i ämnet men dock betonas ännu tydligare ämnets uppdrag att ge elever geografiska metoder och verktyg att förstå förhållanden och mönster för varierande livsmiljöer i olika delar av världen, hur människa och natur samverkar och påverkar varandra och också platsers föränderlighet över tid och rum och konsekvenser av vårt agerande i olika sammanhang. Noteras skall att staden som lärandeobjekt är mer tydligt uttalad i detta kommentarmaterial och då relaterat till processer som på olika sätt formar kulturlandskapet samt i termer av urbanisering, men staden utgör inte heller här ett specifikt lärandefält.

I ämnesplanen för geografi på gymnasiet (Gy11) är staden som lärandefält mer tydligt utpekad med urbanisering, framväxt, funktion, struktur, planering och miljöpåverkan som del av det centrala innehållet för ämnet.

Kraftfullt lärande om staden

Ovan har de två grundläggande didaktiska frågorna om vad som skall läras och varför besvarats. Därmed återstår frågan om hur.

Som grund för geografiämnet som ett viktigt redskap för lärandet om staden tas utgångspunkt i Bonnett (2008) och hans uppfattning om geografi som en av mänsklighetens stora idéer och som centralt för att vi skall kunna tolka och förstå den värld vi lever i. Ytterligare argument för betydelsen av geografiskt tankegodis för att förstå vår omvärld kan hämtas från Lambert & Balderstone (2010) som även de betonar ämnets unika potential att förändra vår syn på vår omvärld.

Målet med denna artikel är att ge nya perspektiv på staden och utveckla förståelse och förmågor för att lära om den ur olika dimensioner. Målet är också att inte bara ge elever ytkunskaper om staden och dess miljöer utan också att ge vägar för dem att med geografiämnets verktyg, tankemodeller och ämnesstoff, men också med grund i samhällsplaneringens kunskapsfält utveckla en förståelse för och förtrogenhet med staden och dess mångfald. Detta synsätt på kunskap och lärande där elever ges möjlighet

angripa och förstå ett problem ur olika perspektiv (variationsdimensioner) ger i sin tur också elever en möjlighet att inte bara specifikt förstå staden som livsmiljö, utan också i ett bredare perspektiv förstå andra likartade företeelser och förlopp i den värld de lever i (se exempelvis Bowden & Marton 1998). I detta kan artikeln sägas ansluta till Young & Lambert (2014) och deras syn på lärandet som en stark kraft (Powerful knowledge) för att utveckla elevers förståelse av sin omvärld och utveckla strategier för att påverka den. Ett perspektiv som också utgör grunden för projektet Geocapabilities och där lärande inom geografiämnet specifikt lyfts fram som ett viktigt verktyg för detta. Där uttryckt i betydelsen av att i skolan ge elever en förståelse och kunskap om sambandet mellan natur och samhälle samt olika rumsliga perspektiv och framtidsfrågor som hållbar utveckling (Bladh & Örbring 2016). Här i artikeln översatt i termer av lärande om staden som fysisk, upplevd och levd miljö, närmare beskrivet nedan.

En grundläggande, allsidig och tidlös bestämning av plats – i detta fall staden – kan hämtas från Agnew (1987) och hans indelning av den samma i termer av att vara fysisk och materiell (Place as location), subjektivt upplevd (Place as sense of place) och en levd miljö (Place as locale)³. Agnews definition fångar också geografiämnets dubbla dimension och preciserar platser ur både ett natur- och kulturgeografisk perspektiv. Ur denna definition har sedan för artikelns syfte tre relaterade lärandeperspektiv för stadslandskapet tagits fram utifrån vilka sedan artikeln strukturerats; (1) Att lära om det yttre fysiska stadslandskapet (2) Att lära om det inre upplevda stadslandskapet, (3) Att lära om det levda vardagliga stadslandskapet.

En koppling mellan de tre presenterade lärandeperspektiven och den svenska grund- (Lgr22) och gymnasieskolans (Gy11) kurs- och ämnesplaner i geografi kan göras enligt följande: Det första lärandeperspektivet – att lära om det yttre fysiska stadslandskapet – tar sin utgångspunkt i de båda läroplanernas syftesmål att i geografiämnet utveckla en rumslig förståelse för samspelet mellan människa, samhälle och natur och hur detta leder till framväxten av olika fysiska livsmiljöer/landskap – här stadslandskap – på olika platser och i olika tider. Även det andra lärandeperspektivet – att lära om det inre upplevda stadslandskapet – tar sin utgångspunkt i läroplanernas syftesmål att utveckla en förståelse av interaktionen mellan människor och deras livsmiljöer/landskap. Här ligger fokus på människors individuella och kollektiva varseblivning av staden med dess olika miljöer. En dimension av geografiskt tänkande inte helt och fullt uttalad i läroplanerna för ämnet men här implicit uppfattat vara lika grundläggande för rumslig förståelse som tid för historisk medvetenhet och därav centralt att inkludera för lärandet om staden. Det tredje lärandeperspektivet – att lära om det levda vardagliga stadslandskapet – tar sin tur sin grund i de båda läroplanernas syftesmål att förstå effekter av människors verksamheter i sin livsmiljö, i detta fall människors aktiviteter i staden.

I artikeln är kopplingen till samhällsplaneringens kunskapsfält inte lika framskrivna som den till skolans läroplaner, fast än lika närvarande. Tankegodis från fältet ingår både

³ Stöd för uppfattningen om Agnews definition av platsbegreppet som generellt gångbar över tid och för skilda kontexter kan hämtas från Castree (2009).

som grundläggande ämnesstoff och ramar för urvalet av innehåll i de olika lärandeperspektiven och också som exempel på metoder för lärandet om staden.

Tre centrala didaktiska verktyg för lärandet om stadslandskapet

Redan initialt skall här tre i artikeln återkommande didaktiska verktyg för lärande om stadslandskapet presenteras; kartor, dokument- och fältstudier.

Kartor – såväl traditionella som digitala – pekas ut som centrala verktyg i kurs- och ämnesplaner för geografiämnet och vid sidan av läroboken är de också det vanligaste pedagogiska verktyget i geografiundervisning i svensk skola (Lgr22; Gyl1; Gottfridsson & Christenson 2020). I artikeln läggs fokus på kartan – både i referens- och tematiskform – som verktyg för att kunna avläsa, tolka och analysera stadslandskapet. Den utgör också ett viktigt lärandeverktyg för förståelsen av stadens lokalisering, interaktion med andra platser, mönster, utbredning, strukturer och förändrade landskapsmiljöer över tid men också i form av mentala kartor där människors rumsliga kognition blir tydlig.

Förutom kartor utgör också dokumentstudier en viktig källa för lärandet om staden. Här har läroboken – i tryckt eller digital form – sedan länge varit en grundkälla i geografiämnet (Gottfridsson & Christenson 2020). Viktigt är dock att utvidga denna typ av material till att också inkludera andra källor – i tryckt eller digitalform – som exempelvis skönlitterära texter, historiskt textmaterial, privata och offentliga handlingar, statistik och register. Modernt dokumentbegrepp inkluderar också olika former av bild- och ljuddokument. Betonas skall här betydelsen av ett källkritiskt förhållningsätt – samma gäller för tidigare refererade kartor – och också att analysera dessa typer av material inte bara i termer av innehåll, utan också deras ursprung, eventuella underliggande budskap, motiv och tänkta mottagare (se exempelvis Patel & Davidson 2019; Crampton 2010).

Fältstudier⁴ är ett tredje viktigt verktyg för att lära om stadslandskapet. Arbetsmetoden är i sin tur sedan länge ett centralt verktyg för lärande i geografi. Fördelarna med arbetssättet är många och inkluderar förutom ökade förutsättningar för djupinlärning och ökat kritiskt tänkande också en möjlighet till större meningsfullhet och tydligare sammanhang i lärandet för eleverna. Med fältstudier blir kunskap inte heller bara teoretisk till sin form, den ges också en upplevelsedimension. Fokus i fältstudier ligger ofta på helheter och syftar till att skapa en djupare och bredare förståelse av ett fenomen. Fältstudier ger med andra ord ökade förutsättningar för ett mer sammansatt och erfarenhetsbaserat lärande hos elever, större möjlighet för dem att koppla samman teoretiskt och praktiskt lärande. De innebär också generellt en bättre

⁴ Phillips & Johns (2012) konstaterar att fältstudier har olika innebörd, former och innehåll både över tid och i olika sammanhang. För artikeln har inte detta faktum utretts vidare. Sammanlunda har begreppet fältstudier valt som samlande begrepp för alla relaterade former av lärande utanför klassrummet som exkursioner, utomhuspedagogik, studiebesök med flera.

grund för att utveckla ett geografisk tänkande, inte minst vad gäller de rumsliga dimensionerna i ämnet. (se exempelvis Krakowa 2012; Lee et al. 2020; García de la Vega 2022) Att också kurs- och ämnesplanerna för både grund- och gymnasieskolan pekar ut denna arbetsform som viktig stärker ytterligare argumentet för att använda fältstudier i lärandet om staden (Lgr22; Gy11).

En specifik form av fältstudier att lyfta är virtuella. En form som gör fältstudier möjliga att genomföras utan att fysiskt besöka platser, men ändå få in ”verkligheten” i klassrummet. Här hävdas också att formen i sig är inte bara skall ses som substitut då fysiska besök är omöjliga att genomföra, de tillför också andra dimensioner. Exempelvis kan elever med hjälp av Google Maps Street View-funktioner digitalt ”röra sig fritt i staden” och ur skilda perspektiv studera dess olika lager, som exempelvis allt från byggnader på gatunivå upp till olika högt flygande fågelperspektiv på ett helt annat sätt än vad som är möjligt vid ett fysiskt fältbesök. Virtuella landskap i sin tur kan visualisera såväl dåtida som nutida och framtida stadslandskap för eleverna. Ett exempel här är Virtuella Göteborg, vilket är ett projekt där staden skall ges en digital tvilling för att lättare kunna visualisera och simulera stadsutvecklingsprojekt, men också för att kunna återskapa äldre försvunna stadsmiljöer (Stadsutveckling Göteborg u.å.). Även digitala stadsvandringar tillgängliga via nätet kan lyftas fram som vägar att göra fältbesök utan att lämna klassrummet. Digital teknik kan också användas för det motsatta, det vill säga för att omvandla fysiska fältstudier till digitalt format. Ett verktyg för detta är Google My Maps. Med detta kan olika besökta platser markeras in på en digital karta. Det kan göras i ett eller flera lager och bilder kan också läggas till kartnålarna på den digitala kartan.

Lärandeperspektiv 1: Att lära om det yttre fysiska stadslandskapet

Agnews (1987) första definition av plats (place as location) är att den både har en materiell dimension och utgör en fysisk position på jordytan. Omtolkat i termer av stad har denna oberoende av storlek, befolkning eller funktion alltid en geografisk position på jordytan, en fysisk infrastruktur och har vid någon tidpunkt tagit sin början. Som plats är staden unik med särskilda förutsättningar, men ingår också utifrån olika geografiska skalor i olika former av nätverk och hierarkier kopplade till andra fysiska platser i världen (Castree 2009).

En grundläggande geografisk fråga, i tydligt fokus i kurs- och ämnesplaner för geografi i den svenska grundskolan, är hur och varför olika livsmiljöer vuxit fram på olika platser och hur de har förändrats över tid, men också hur platser är relaterade till varandra i olika system. I sammanhanget är samverkan av både natur- och kulturgivna förutsättningar en viktig faktor för förståelsen. Frågor om urbanisering samt städers framväxt, funktion och struktur är i sin tur också en uttalad del av det centrala innehållet i ämnet på gymnasienivå (Lgr22; Gy11).

Varför finns det en stad just här?

Varför är det på ett vis på en plats, men inte på en annan? En mer grundläggande geografisk fråga är svår att ställa och att besvara den kan kanske sägas vara själva essensen av geografiämnets syfte enligt den svenska grund- och gymnasieskolas kurs- och ämnesplaner (Lgr22; Gy11). Nära i tanke ligger frågan om varför det ligger en stad här, men inte där?

Viktigt för en stads geografiska lokalisering i ett landskap är vad här definieras som områdets samlade platsresurser. Dessa kan exempelvis vara en plats strategiska resurser för kommunikation, försvar eller olika form av kontroll över ett landskap, tillgång till naturresurser för produktion och försörjning eller platsens kulturella mening för människor.

Vilka platsresurser har varit och är avgörande för att den stad du studerar ligger där den ligger? Svaret på denna lärandefråga kan ges genom en länge beprövad och ännu frekvent använd arbetsform inom geografiämnet i skolan – regionalgeografisk analys. Metoden syftar till att ge en helhetsbild av en plats, både vad gäller natur- och kulturgivna förutsättningar men avser också att över tid söka samband och förklaringar till en plats lokalisering och karaktär (Clark 1987). Medan platsfaktorer som klimat, topografi, geologi, hydrologi, fysik infrastruktur och bebyggelsemönster kan identifieras via referens- eller tematiska kartor kräver kulturkopplade platsfaktorer som exempelvis politiska beslut och historiska händelser, analyser av näringsliv och arbetstillfällen oftast tillgång till ett annat källmaterial. Exempel kan här vara läroböcker, litteratur-, arkiv-, dokument- och bildstudier, statistik från databaser med mera. Stadslandskapet och betydelsen av platsresurser kan också, med ansats i tidsgeografi studeras i termer av ett förloppslandskap (Hägerstrand 1993). Det vill säga som ett landskap i ständig förändring och där olika platsresurser varierar i betydelse under olika tider. För detta behöver då självklart studerat kart- och källmaterial också ges en motsvarande tidsdimension.

En modell av fältstudie, möjlig att använda relaterad till platsfaktorer, är vad Krakowa (2012) kallar för sakjakt (scavenger hunt) och där eleverna delas in i grupper, ges en karta över en plats, får ledtrådar att följa och frågor att söka svar på ute i fält. Arbetet avslutas sedan i klassrummet med reflektion och analys av upptäckterna. En sådan typ av fältstudie kan utgå från en regionalgeografisk modell enligt ovan där sakjakten – med stöd av frågor och ledtrådar - går ut på att hitta viktiga natur- och kulturgeografiska platsresurser för stadens lokalisering till platsen. Kanske kan uppdraget spetsas till att handla om att identifiera platsfaktorer som format/formats av platsen, faktorer som är tidsbesändiga i värde och de som inte är det eller de som är förnybara repektive ändliga. Flertalet andra alternativ är givet också möjliga. I Krakowas exempel ingår också alternativet att utmana eleverna genom att genomföra sakjakten i form av en tävling mellan olika grupper. (Krakowa 2012; Lee et al. 2020; García de la Vega 2022) Exakt upplägg och innehåll i en sakjakt av denna karaktär avgörs givet av de lärandemål uppgiften avser att täcka in. Därtill krävs att fältstudien ges ett sammanhang i formen av för- och efterarbete.

Det bör här intitalt betonas att fältarbeten kan utformas på en rad olika sätt och ha många olika syften vilket också artikeln visar, men det behövs alltid en genomtänkt koppling mellan deras upplägg och de lärandemoment de avser att täcka in. Samma gäller efter vilka parametrar och kriterier resultatet av uppgift skall bedömas. Därför krävs vid fältarbeten, oberoende om det handlar om platsfaktorer eller något annat moment, en genomtänkt plan för vilka lärandekrav som skall ställas på eleverna och hur de skall bedömas. (García de la Vega 2022) Att notera är också att grunden för att framgångsrikt kunna analysera resultatet av en fältstudie ur ett teoretiskt perspektiv är att en sådan dimension genomsyrar hela studien från för- till efterarbetet och inte är något som endast appliceras i ett sista analysstadium av arbetet (Holgerson 2020).

Staden och andra städer

Städer har rumsliga relationer till varandra, det vill säga de har ett relativt läge till andra urbana centra inom ett hierarkiskt system. Dessa samband kan förstås utifrån olika skalor allt från lokalt till globalt där närhet och avstånd kan ha olika betydelse beroende på kommunikationsresurser eller former för interaktion (se exempelvis Knox & Marston 2016). Klassiskt på området och med stor bärighet för samhällsplanering under lång tid är den tyske geografen Walter Christallers centralortsteori från 1933 om hur städer ingår i olika system, jämt geografiskt fördelade och hierarkiskt länkade med varandra efter särskilda grundprinciper snarare än att vara enskilda solitära enheter. Christallers teori bygger på att det inom avgränsade regioner utvecklas system av centrala-, mellan- och lokala orter hierarkiskt länkade där städer av samma storlek ligger med jämna avstånd från varandra (se exempelvis Holt-Jensen 2011).

En lärandefråga är att testa olika former av lokaliseringsprinciper i praktiken. Ligger städer av samma storlek även i verkligheten på samma avstånd från varandra och omges av mindre orter, enligt principen central-, mellan- eller lokalort som i Christallers teorier? Här kan en digital karttjänst som Google Maps användas och genom den kan avstånd och relationer mellan orter studeras utifrån en mängd fritt valda skalnivåer och vyer (Lambert & Balderstone 2010).

Stadens geografiska placering i modeller som Christallers utgår från den enskilda staden som antingen central eller perifer, men stadens relation till sitt omland kan också förstås ur ett mer komplext perspektiv där begreppen centralt och perifert inte är lika entydiga utan mer beror på skala eller verksamhet. Exempel är att en stad kan vara en centralort i Sverige, men samtidigt perifer i Europa eller en centralort för turism men samtidigt perifer som industriort. Än mer komplex kan frågan bli om politiskt och administrativt drivna processer som utlokalisering av olika myndigheter tas som utgångspunkt. Som exempel har Livsmedelsverket sin huvudlokalisering i Uppsala, Migrationsverket i Norrköping, Försvarsmakten i Stockholm och Skogsstyrelsen i Östersund (se exempelvis MSB 2016). Med detta som exemplet kan en stad ha en central position i en myndighets organisation, men vara perifer i en annans. En given lärandefråga här blir att hitta exempel på denna typ av dikotomier där orter både är perifera och centrala samtidigt.

En stads olika funktioner tar sig olika fysiska uttryck i stadsbilden, här valt att benämnas i termer av fysiska funktionsmarkörer i stadslandskapet. Exempel är funktionsmarkörer som markerar stadens särart gentemot sitt omland; högre utbildningsanstalter, domstolar, stora köpcentra, parker, centrala religiösa byggnader, finansinrättningar eller nöjesetablissemang. Andra typer av funktionsmarkörer i stadslandskapet är de som indikerar dess placering i ortshierarkier. Exempel på regionala markörer i det lokala stadslandskapet kan vara länssjukhus, länsbibliotek och länsmuseum. Nationella markörer kan vara utlokaliserade statliga myndigheter som arbetsförmedlingen, skatteverket, regementen, kronofogdemyndigheten, länsstyrelsen, polisen och så vidare. Globala markörer kan vara förekomsten av internationella varu-, restaurang- eller hotellkedjor. Samlat ger förekomsten, alternativt avsaknaden av olika funktionsmarkörer en betraktare en möjlighet att ”läsa” stadens nuvarande men också historiska funktion gentemot ett omland, men också dess rangordning i relation till andra orter i olika nätverk.

Stadens funktionsmarkörer kan med fördel studeras i form av fältstudier – fysiska eller virtuella. En tillämpbar modell för en fysik fältstudie är vad Krakowa (2012) kallar för grannskapsstudier (neighbourhood study). Grunden i modellen bygger på Kolbs (1984) fyrstegstrappa för lärande där moment som planering, genomförande, reflektion och analys utgör grundpelare. Fritt omtolkat och inspirerat av denna modell kan ett upplägg kring stadens funktionsmarkörer vara att i en planeringsfas först identifiera ett lämpligt undersökningsområde i staden och där lägga upp en vandringstrutt samt att ge eleverna det kunskapsstoff som de behöver ha med sig för att senare kunna lösa den givna fältuppgiften. I det påföljande fältarbetet söks, identifieras och dokumenteras sedan exempel på regionala, nationella och globala funktionsmarkörer i stadslandskapet, gärna digitalt via Google My Maps. Vid återvändandet till klassrummet följer sedan en reflektion över det insamlade materialet och sedermera också en analys av de upptäckter som gjorts, exempelvis för att identifiera och förstå vilka faktorer som en gång låg bakom lokaliseringen av de studerade funktionsmarkörerna till staden eller orsaken bakom deras specifika placering i stadslandskapet.

Var börjar och slutar staden? Att se stadens mönster, utbredning och kärna

Till geografiämnets uppdrag hör att utveckla en förståelse hos elever för hur mänskliga aktiviteter formar och förändrar kulturlandskap över tid (Lgr22; Gy11). Överfört till lärandet om staden kan det tolkas i termer av att förstå hur mänskliga aktiviteter påverkar stadens fysiska mönster, utbredning och centralpunkter. Även hur vi hushållar med jordens resurser ingår i ämnets grundfrågor vilket i sin tur här omtolkas i frågan hur stadens mark och vatten används.

Städer byggda efter centrala planer har vanligen tydliga strukturer och symmetriska mönster av typen kvadrat, cirkel- och stjärnform. Vanligast är rutnätsstrukturer, vilka är enkla att identifiera genom sina oftast kvadratiske kvarter och rätvinkliga gator. Spontana/organiska stadslandskap är i sin tur betydligt mer oregelbundna och mindre

enhetliga till sin karaktär. Vanligen är spontan/organiska stadsstrukturer äldre än rutnätsstäder och andra städer med regelbundna stadsplaner. Att notera är dock att eftersom många städer existerat under en lång tidsperiod och att graden av spontan, respektive kontrollerad tillväxt varierat mellan olika perioder kan i många fall exempel på både planerade och mer spontant framväxta stadsdelar ses inom en och samma stad. (Ylander 1993; Gottfridsson 2019)

Liksom naturen kan också staden delas in i olika typer av tematiska landskap. Ett sådant tematiskt landskap är kommunikationslandskapet med vägar, parkeringsytor, genomfarts- och förbifartsleder, hamnar och järnvägslinjer (Boverket 2002). Andra tematiska landskap att hitta i den moderna staden är bostadslandskapet med sina olika boendeformer från villor till hyreshus, produktionslandskapet med sina industriområden och handelslandskapet med sina gallerior och handelsparker. Ytterligare exempel på tematiska landskap att leta efter i staden kan vara rekreationslandskap med parker och grönområden, aktivitetslandskap med olika aktivitetsytor och sportanläggningar och utbildningslandskapet med olika skolområden, skolformer och därtill kopplade byggnader. Även ett biotoplandskap, det vill säga livsmiljöer för olika växter och djur är möjligt att hitta i staden. Kan du upptäcka fler stadslandskap? Ett sådant kan vara stadens så kallade offentliga rum eller för att följa samma terminologi som ovan, staden offentliga landskap. Det vill säga de platser i staden, till exempel gator, torg, parker, olika kommunala anläggningar eller vägar som är tillgängliga att nyttja av allmänheten där en stor del av den sociala interaktionen mellan människor utanför den privata sfären sker. Till detta kan också läggas stadens privata rum/landskap som privata boenden och halvoffentliga rum/landskap som affärsytor, restauranger och caféer eller halvprivata rum/landskap som exempelvis en trappuppgång. (Olsson 1998)

Traditionell stadsstruktur är hieratiskt till sin form med en tydlig stadskärna samlad runt stadens torg. Stadens centrum var också den givna medelpunkten för det omliggande omlandet. I dag har den geografiska tyngdpunkten i många städer förändrats och förflyttats ut till stadens ytterkanter. Externa handelscentrum har växt upp i städernas utkanter. Arbetsplatser och företag har lämnat city och utkantsstäder med egna centralpunkter ibland med starkare ”gravitationskraft” än den traditionella stadskärnan har växt fram samtidigt som staden i sig också utmanas som fysisk mötesplats av virtuella handels- och mötesplatser. Generellt kan utvecklingen där städernas tillväxt sker i ytterområdena med försvagade stadskärnor beskrivas i termer av utglesning av staden, eller som det ibland också benämns urban sprawl. En motkraft är förtätning och ambitionen att skapa en geografisk tät och varierad stad med effektiv markanvändning där staden i första hand växer inom sina redan befintliga stadsgränser. (se exempelvis Tunström 2009) En lärandefråga att ställa är vilka alternativa nya centralplatser som finns att söka i det moderna stadslandskapet förutom de nämnda utkantsstäderna (external edge cities)? Exempel kan vara äldre statusfyllda bostadsområden numera omvandlade till kontorsområden för exempelvis mediabolag eller huvudkontor för storföretag (newer business centers), tidigare industri- eller hamnområden i staden ombyggda till nya spektakulära bostadsområden (internal edge cities), större yttre randkomplex etablerade längs kommunikationsvägarna in till staden som till exempel företags- eller forskningscentra (outermost edge-city complexes) eller

universitetsområden, konferenscentra och sportarenor lokaliserade såväl centralt som perifert i staden (specialized subcentres). (Hall 2001)

I tidigare avsnitt har vikten av kartan – digital som analog – som ett didaktiskt verktyg för att lära om stadens lokalisering, interaktion och funktion lyfts. Kartan är också ett utmärkt didaktiskt verktyg för att söka geografiska mönster, analysera stadens utbredning och att hitta dess centralpunkter. Här betonas särskilt användandet av kommunala plankartor (överskiktplaner, detaljplaner och områdesplaner). Speciellt intressanta är dessa då de både visar stadens utformning ur ett övergripande helhetsperspektiv men också en stor detaljnivå. De visar också vilka visioner om utvecklingen av stadslandskapet som finns samt eventuella konflikter mellan olika intressen i detta. Tillgång till plankartor är i dag relativt god då dessa idag i hög grad är digitaliserade och tillgängliga via kommuners hemsidor. Då man i kommunala plankartor använder sig av GIS-verktyg ger användandet av dem också en automatisk koppling till de olika mål som finns i geografiämnets kurs- och ämnesplaner för analysarbete och databehandling med detta kartverktyg (Lgr22; Gy 11). Till ytterligare användbart material för studier av stadslandskapets utbredning och struktur hör också exempelvis flygfoto och satellitbilder (Balderstone & Lambert 2010).

Stadens tematiska landskap, förändrade centralpunkter eller exempel på förtätning/utbredning är också möjliga att studera i form av fältstudier – åter både i fysik och digital form. En utgångspunkt för detta är att med samhällsplanerarglasögon göra en kritisk granskning av användandet av stadens mark- och vattenresurser. Grundläggande regelverk på området är Plan och bygglagen (PBL) och Miljöbalken (MB). I PBL (PBL kunskapsbanken u.å.) stadfästs att all mark och vatten skall användas på ett för allmänhetens bästa sätt och på ett sätt som skapar en långsiktigt hållbar livsmiljö för kommande generationer. I staden finns det många intressen som skall vägas mot varandra. Politiska visioner skall omsättas till planerad verklighet, olika gruppers behov skall tillgodoses, lagar och regler skall följas och platsers varierade förutsättningar skall tas i beaktande. Givetvis skapar ett begrepp som “för allmänhetens bästa” i lagtexten också ett tolkningsutrymme för vem och hur stadsrummet skall formas. Frågan för en fältstudie här blir med andra ord vilka fysiska, kulturella, ekonomiska och demografiska förutsättningar som kan påverka planeringen av den plats som valts att studeras och vilka spår av konflikter mellan olika intressen som kan noteras. I det senare fallet kan man som grund för analys utgå från de tre hållbarhetsdimensionerna; ekologisk, social och ekonomisk hållbarhet, och de prioriteringar dem emellan som gjorts vid eventuella konflikter.

Varierade stadsideal och deras spår i dagens stadslandskap

För att identifiera stadslandskapets förändring över tid utgör kartor åter ett viktigt verktyg. Det äldsta mer enhetliga kartmaterialet över svenska städer är Gustaf Liunggrens atlas från mitten av 1800-talet, Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar, jemte areal-beskrifningar: innefattande 89 kartor upprättade under åren 1853-1861, idag tillgänglig via Lantmäteriets historiska karttjänst och andra källor på nätet. Även så kallade häradskartor och den häradsekonomiska kartan (sedermera

omdöpt till den gula kartan och fastighetskartan) tillgängliga från slutet av 1800-talet och framåt, är goda källor. (Hall et al. 2007) Många svenska kommuner erbjuder idag också interaktiva digitala karttjänster där historiska stadsvyer och kartor kan sökas. Ett sådant exempel är Karlstads kommuns karttjänster; Historiska ortofoton (Karlstad kommun – historiska ortofoton u.å.) och Historiska bilder (Karlstad kommun – historiska bilder u.å.). Det första är en digital karttjänst där historiska ortofoton över staden från 1929 och framåt lagts upp och den senare är en tjänst där Karlstads kommuns bildsamling av historiska stadsbilder lagts upp digitalt och gjorts sökbara på en stadskarta.

Andra hjälpmedel för att identifiera ett historiskt stadslandskap är olika former av arkiv-, dokument- och bildstudier. Till historiskt textmaterial hör exempelvis skönlitteratur, reseguider, poesi, tidningsartiklar och protokoll med mera. Som ett konkret exempel på hur denna typ av material kan användas kan nämnas hur den kines-amerikanske geografen Yi-Fu Tuan, för att förstå sig på 1800-talets London utgick från Conan Doyles berättelser om Sherlock Holmes och de skildringar av dåtida stadsmiljöer som fanns i dessa. (Craggs 2016) Även bilden är ett starkt pedagogiskt verktyg när det handlar om att ge historisk kunskap om en plats. Analyser av bilder från förr kan ge god hjälp att förstå förändringar av en plats, men också för att kunna identifiera vad som från olika epoker levtt kvar till det nutida stadslandskapet. (Andersson et al. 2001) En effektiv metod kan också vara att göra en ikonografisk bildanalys, det vill säga att inte bara tolka en bild utifrån dess direkta motiv utan också att analysera kontexten den var tagen i och vad den en gång ville kommunicera till betraktaren (Eriksson 2009).

Om kartor, arkiv-, dokument- och bildstudier är ett bra verktyg att studera stadslandskapets förändring över tid är fältstudier ett utmärkt sätt att identifiera kvarvarande spår från olika tiders stadsbyggande i det nuvarande stadslandskapet. Åter skall dock betonas att fältstudier för att bli framgångsrika måste sättas in i ett sammanhang med både förberedelse- och efterarbete kopplat till själva genomförandetillfället (Krakowa 2012; Lee et al 2020). En fältuppgift med syfte att upptäcka spår av olika kvarvarande stadsbyggnadsideal i stadslandskapet kräver med andra ord att eleverna ges verktyg för att ”läsa” hur exempelvis olika planeringsideal manifesteras i stadslandskapet i form av byggnader och infrastruktur. Likaså krävs en uttalad plan för vilka lärandemål som skall täckas in med uppgiften och hur olika moment som ingår skall bedömas (García de la Vega 2022).

En avslutande och mer komplex fråga att ställa kopplad till stadens planeringsideal är för vem staden byggts. Svaret som ges av många forskare inom samhällsplanerarfältet är att staden genom historien dominerats av en maskulin planeringsideologi och att detta perspektiv ännu idag har en stark inverkan på stadsplanering (se exempelvis Massey 2005). Hur har detta tagit sig uttryck i olika idéer för byggandet av staden och fysiskt manifesterats i stadslandskapet under olika tider? Ytterligare frågor att ställa är vem och vad som får synas i det offentliga stadsrummet och också vilka uttryck som varit tillåtna i detta under olika tider. Centralt i sammanhanget är också frågan om vem som äger och genom historien ägt rätten att förändra stadslandskapet (Harvey 2003). Åter kan i avnittet angivna metoder fungera bra för att i skolsammanhang behandla denna typ av frågor. Frågeställningarna ligger också väl i linje med ämnets kurs- och

ämnesplaner och de perspektiv på forandret av hållbara livsmiljöer som tas upp där (Lgr22; Gy11).

Lärandeperspektiv 2: Att lära om det inre upplevda stadslandskapet

Med grund i Agnew (1987) och skolans kurs- och ämnesplan i geografi (Lgr22; Gy11) kan vår koppling till en plats beskrivas som inte bara vara fysisk till sin karaktär utan också ha en subjektiv dimension (place as sense of place). Med det åsyftas att vår varseblivning av ett fysiskt landskap – i detta fall stadslandskapet – inte är en direkt avläsning av det samma. Istället bygger den på en tolkning filtrerad via våra sinnen där vår perception utgår både från våra individuella förutsättningar och också våra erfarenheter. (Knox & Marston 2016; Cresswell 2014)

Platsrelation – den individuella berättelsen om staden

Hur blir vi varse staden? Enligt forskare som Rodaway (1994) ges oftast det visuella en allt för dominerande roll i förhållande till våra andra sinnen när vi skall analysera hur vi uppfattar och tar till oss vår omvärld. Kritiken har funnits länge inom geografin och kan härledas ända tillbaka till 1920-talet och vad som relateras till Sinnenas geografier (Granö 1997). Det innebär här att människors upplevelser av en stad inte bara utgörs av synintryck utan att också andra sinnen – hörsel, känsel, lukt och smak – måste ses som viktiga för hur vi uppfattar en stadsmiljö. Direkt överfört till en lärandesituation kan frågor ställas till elever om hur staden luktar och låter (gräs eller diesel, stressiga trafikljud eller lugn tystnad), hur staden känns (hård betong eller mjuk jord) eller om ett andetag av staden ”smakar” matos eller avgas.

Att fysiskt bege sig ut i stadsmiljön är givet den bästa metoden för att uppleva hur staden luktar, låter, känns och smakar, men fältstudier kan även användas för att utmana vår visuella bild av staden. Ett exempel är de takvandringar som förekommer i vissa städer, och som ger ett helt annat perspektiv på stadsmiljön än vad ett gatuperspektiv ger (se exempelvis Takvandring u.å.). Denna typ av vandringar är endast tillgängliga på ett begränsat antal orter, men att utmana hur vi visuellt ser på staden kan göras på ett flertal andra sätt. Kanske via utblicken från ett vattentorn, kyrktorn eller någon annan utsiktsplats över staden, eller varför inte det motsatta - ur ett mikroperspektiv med ansiktet tätt mot marken. Skillnader i vår upplevelse av stadsmiljön beroende på sinne eller perspektiv kan sedan dokumenteras, analyseras och tolkas allt beroende på syftet med undervisningen. Kanske kan här också, för att ytterligare utmana oss att se på staden ur nya perspektiv, åter refereras till Yi-Fu Tuan (2001) och då hans tanke om att hela livet är ett ständigt pågående fältarbete och det verktyg som bäst registrerar våra upplevelser på området är våra kroppar med alla dess sinnen. Med andra ord bär vi genom våra liv redan med oss en mängd upplevelser av staden i olika form men behöver utmanas att upptäcka dem.

I berättelser, film, dikter, musik, teater och konst uttrycks ofta känslor för platser och Lambert & Balderstone (2010) betonar vikten av att inkludera dessa medium som källor

i geografiundervisningen. Att tillgodogöra sig vad andra gjort inom dessa fält och också själv uttrycka sig i någon av dessa konstformer kan vara en ingång till att upptäcka sin egen känslomässiga relation till staden och dess platser. Andra former för att undersöka människors känslomässiga relationer till platser kan vara via intervjuer, fokusgrupper, dagböcker eller genom olika former av etnografiska studier (Shaw et al. 2015). Ytterligare ett sätt att identifiera människors emotionella förhållande till olika platser i staden är Lynchs (1960) klassiska idé om att rita mentala kartor. Mentala kartor bygger på en individs inre bild av en plats och blir en blandning mellan hur verkligheten är konstruerad och hur personen tolkar och känner för den. Förklarande dimensioner att söka i en analys av mönster i en mental karta kan vara elevers olika geografiska koppling till skilda platser i staden. En skala för detta kan hämtas från Schmeinck (2007) och hennes indelning av platser efter graderingen; områden eleven ofta befinner sig i (direct experienced area), områden som eleven känner till och har direkt erfarenhet av men befinner sig i mer sällan (the experienced area), områden de inte själva har erfarenhet av men känner till genom andras berättelser (the imagined area) och slutligen helt okända områden i staden de varken hört om eller själva besökt (the foreign area). En annan tolkningsram att utgå ifrån är synen på stadsrummets funktion och då kanske främst ur perspektiven; forum, arena, scen, territorium eller revir. Skillnader i synsätt här får konsekvenser för hur vi förhåller oss till stadsrummet. Att se stadsrummet som en scen där våra vardagsliv utspelar sig i relation till andra är väsensskilt från att se det som ett revir att skydda från intrång. (Wennevold 2015)

Platsbruk – den kollektiva berättelsen om staden

Tuan (1977) beskriver platsskapande som en process där ”intet” först blir till en plats i det att människor tar det i anspråk och fyller det med sina liv. Ett annat sätt att uttrycka det på är att platser skapas genom forandet av kollektiva minnen. En följdfråga blir vems minnen och historia som får utrymme, i detta fall i stadslandskapet? Det kan handla om vilka byggnader från olika tider som ansetts värda att bevara. Även vilka monument och statyer över personer eller minnesplaketter över händelser som finns förevisade i staden. Det kan också handla om innehåll på museum eller vilka lokalhistoriska böcker som finns på biblioteket och liknande (Cresswell 2014). Frågan i sig innehåller också en maktdimension då till exempel urbefolkningars eller minoriteters historia ofta ignoreras i kollektiva berättelser om platser även om den både är lång och ursprunglig (Cresswell 2014; Massey 2005). Frågor till hjälp för att fundera kring maktdimensionen vid platskapande kan vara; om alla epoker i historien är inkluderade i stadens kollektiva minne eller bara vissa? Om både män och kvinnor finns representerade i den gemensamma berättelsen om platsen? Har ”vanliga” människors vardagsliv fått en plats i stadens historia eller är det främst det de etablerade samhällsskiktens berättelser som bevarats? Spännande är också att se på hur förändrade kulturella/politiska uppfattningar påverkat stadens namnbruk över tid, även om det kanske inte alltid finns lika uppenbara exempel som i fallet med det numera omdöpta bostadskvarteret ”Negern” i Karlstad, eller ”Hundturken” i Bromma, Stockholm (Nordberg 2009).

En ytterligare del i skapandet av den kollektiva berättelsen om staden är platsmarknadsföring. I kampen om att vara attraktiv i konkurrens med andra och locka till sig både ekonomiska resurser och humankapital har den bild staden förmedlar av sig själv blivit allt viktigare och ligger idag oftast högt på den politiska agendan. Ett sätt att göra detta på är att strategiskt arbeta med att förbättra stadens image – berättelse - genom platsmarknadsföring. (se exempelvis Hultman 2007; Syssner 2012)

En väg att i en undervisningspraktik göra en analys av en möjlig strategi för marknadsföringen av en plats är att göra en så kallad Cultural mapping. Metoden i sig är en samling forskningstekniker som syftar till att med olika metoder kartlägga en plats unika kulturella resurser. Begreppet kultur i sammanhanget är tolkat i vid mening och inbegriper enligt citat från Boverket (2020) inte bara att identifiera vilka resurser inom kultursektorn som finns på en plats utan också "... kreativa näringar som till exempel arkitektur, design, reklam, film och foto, mode, turism och det immateriella kulturarvet såsom religion och traditioner". Till frågor på området som direkt kan appliceras på undervisningssituationer i geografi hör; vilka erkända kulturella resurser finns i det studerade området? Vilka ännu inte erkända kulturella resurser finns i området? Vilka kulturella resurser kan komma att uppstå med rätt uppmuntran och planering? Till vilken nytta kan var och en av dessa resurser vara för individers och områdets utveckling? (Boverket 2020) Svaren ger i sin tur grund för elever att skapa en ny marknadsföringsprofil för en plats, men också spåra vilka redan existerande image-skapande objekt och projekt som finns på en ort.

Konceptet platsmarknadsföring bygger på grova förenklingar där nyanser inte alltid får plats. Risken blir därför att den bild som målas upp i slutändan blir något många boende på platsen inte känner igen sig i (Syssner 2012). Ett självklart lärandeperspektiv att diskutera är därför också vems berättelse om en plats som berättas och vems som inte berättas och varför? Platser att söka information om stadens officiella image kan vara hemsidor på nätet eller andra typer av informations- eller marknadsföringsmaterial. Även till exempel vilka evenemang, turismevent, föreningar eller idrottsklubbar en kommun sponsrar kan ge ledtrådar om hur den vill bli uppfattad. Underlag för alternativa berättelser om staden kan hämtas dels från intervjuer med människor eller olika former av enkäter men också från att iaktta olika händelser i staden; protestmöten på torget, insändare i tidningar, flöden i sociala medier eller graffitti på en husvägg. Ett ytterligare verktyg på området, med koppling till samhällsplaneringens verktygslåda är att ta del av de medborgardialoger av olika karaktär som de flesta kommuner kontinuerligt bedriver inom olika områden.

Lärandeperspektiv 3: Att lära om det levda vardagliga stadslandskapet

Agnews (1987) tredje definition av plats är dess funktion som livsmiljö (Place as locale). Det vill säga staden som en arena där våra liv utspelar sig och våra gemensamma vardagsvärldar formas.

Som konstateras i FN:s Agenda 2030 är en av den moderna stadens stora utmaningar att skapa en hållbar livsmiljö för de som lever i den och då främst ur ett socialt och ekologiskt perspektiv (Regeringskansliet.se u.å.). Frågan om formandet av hållbara livsmiljöer är också centralt i kurs- och ämnesplanerna i geografi i den svenska skolan och stadsplanering och hållbara städer tillhör också de uttalade centrala målen i undervisningen i ämnet på gymnasiet (Lgr22; Gy11).

Stadens flöden och strömmar

Tydligt uttalat i både kursplanen i geografi för grundskolan och ämnesplanen för gymnasieskolan är att elever skall utveckla en förståelse för produktions- och konsumtionsmönster i världen, hur lokala företeelser relaterar till andra platser men också vilka konsekvenser människors användning av resurser får (Lgr22; Gy11). En aspekt av detta är studier av stadens flöden och strömmar och vilka ekologiska avtryck dessa lämnar.

För en samlad bild av olika strömmar och flöden in och ur staden och för att bättre kunna tolka och förstå dessa kan olika typer av tematiska kartor – i vissa fall interaktiva – användas. Dels flödeskartor för att identifiera till exempel resor och transporter och liknade inom och till/från staden, och dels sambandskartor för att identifiera vilka kontaktytor som finns mellan olika platser. De senare för att förstå inte bara utbyten av varor och tjänster utan också spridning av idéer, olika typer av information men också till exempel smittor. Även kartor över potentiellt förorenade områden i stadslandskapet, så kallade EBH-kartor kan användas för att ge en bild av de ekologiska fotavtryck både i nutid men också i dåtid som stadens verksamheter ger⁵.

En lärandeväg om stadens flöden och strömmar är att samla in och bearbeta egen data om dessa. Ett arbetssätt som också betonas i kurs- och ämnesplanerna i geografi (Lgr22; Gy11). Det kan i sin tur göras utifrån en mängd olika metoder alltifrån enkäter, intervjuer, observationer till mätningar av olika slag. En metod av datainsamling kopplat till stadens flöden och strömmar är observationer. Exempel kan vara observationer om vem som befinner sig var i staden och när. En annan metod är olika mätningar av flöden i staden. Exempel kan vara trafikflöden vid olika tidpunkter och platser i staden. Annat att studera kan vara var maten i ditt kylskåp eller kläderna du har på dig kommer ifrån eller var din smartphone har tillverkats. Även transportkedjorna bakom en vara eller produkt kan studeras vilket ger en god bild av hur en plats är länkad till andra platser i omvärlden, eller om man så vill hur långt stadens omland sträcker sig. På ett liknande sätt kan också produkter som exporteras från staden studeras. Nära kopplat är också vilka ekologiska avtryck staden lämnar efter sig genom resor, konsumtion och produktion. Analyser på området bör givet anpassas utifrån kurs- och ämnesplanernas ramar. På grundskolenivå ligger fokus på produktions- och konsumtionsmönster samt flöden av varor, tjänster och människor och konsekvenser av de val vi gör. På gymnasienivå kan mer komplexa analyser göras av hur platsers

⁵ EBH är en svensk nationell databas över potentiellt förorenade områden gemensamt förvaltd av länsstyrelserna.

rumsliga kopplingar på olika plan påverkar livsmiljöer och människors livsvillkor både lokalt och globalt. (Lgr22; Gy11)

Här skall betonas att för datainsamling som ovan och i tidigare exempel i artikeln behövs val göras om vad som skall studeras och hur det skall göras. Både observationer och mätningar kan utföras på flertalet olika sätt beroende på syfte. Observationer kan exempelvis vara strukturerade eller ostrukturerade till sin form. Mätningar av flöden kan göras utifrån absoluta eller relativa frekvenser. Kanske finns också ytterligare metoder för datainsamling som kan ge ytterligare information om en företeelse man vill studera? Exempelvis kan intervju- och enkätstudier bland stadens invånare besvara frågor om varför flöden av varor, tjänster och människor ser ut som de gör och inte bara att de ser ut på ett specifikt sätt. (se exempelvis Patel & Davidson 2019) Även frågan om hur insamlad data skall analyseras och presenteras är viktigt att adressera och givet är kartan åter ett bra verktyg, och då i formen av så kallade tematiska kartor där olika typer av statistik överförs till ett kartformat. Exempel kan vara koropletkartor där olika ytor klassificeras efter förekomsten av ett förhållande, isaritmkartor där en företeelses geografiska gränser ringas in, en prickkarta där förekomsten av en faktor markeras ut på en karta, flödeskartor där rumsliga kopplingar mellan olika företeelser eller objekt tydliggörs, proportionella symbolkartor där förekomsten av en faktor markeras ut på en karta i figurer i avpassad storlek i förhållande till sin omfattning eller diagramkartor där olika data visas i grafiska figurer i en kartbild (Hall et al. 2007).

En avslutande lärandefråga eller kanske snarare elevutmaning är hur stadens flöden och strömmar kan göras mer ekologiskt hållbara i framtiden? Till mest akut på området hör att miljöanpassa stadens alla transporter och kommunikationer. Vanliga strategier är att försöka minska privatbilismen i stadsrummet genom fler gågator, utbyggd kollektivtrafik, fler gång- och cykelvägar samt ökad geografisk förtätning mellan verksamheter och människor för att genom detta minska resande- och transportbehovet i staden. Vanligt är också inrättandet av bilfria zoner i städernas stadskärnor. (se exempelvis Hållbar stad, Rådet för hållbara städer - Transport u.å.) Samtidigt finns som tidigare relaterats i artikeln utmaningar med allt mer utarmade stadskärnor där utestängande av bilen riskerar att påskynda flytten av handel till städernas ytterområden eller där strävan att förtäta stadsrummet för att minska transportbehoven ibland sker på bekostnad av grönområden i staden, en i sin tur betydelsefull tillgång för stadsbors mentala och fysiska hälsa (Grahn & Stoltz 2021).

Vår rörlighet i staden

Att alla stadens invånare upplever sig ha tillgänglighet till hela stadsrummet ses här som en viktig aspekt av stadens sociala hållbarhet. Ämnesmässigt tas grund i kurs- och ämnesplanernas ambition att ge elever förståelse för geografiska förhållanden som påverkar människors tillgänglighet till platser, här i termer av hur rumsliga barriärer och vår upplevelse av staden formar vår rörlighet i den samma. (Lgr22; Gy11)

En grundläggande modell för förståelse av fysiska barriärers betydelse för vår rörlighet i staden kan hämtas från Lynch (1960). Han pekar ut fem grundläggande fysiska strukturer i staden som vi utgår från när vi skall orientera oss i den och vilka

också styr hur vi rör oss i den. Dessa är; landmärken (landmark - inslag i stadsbilden som utgör referenspunkter, exempelvis en kyrka), stråk (path - utbud av gator och gång- och cykelbanor där invånare kan förflytta sig), knutpunkter (node - stadens mötesplatser, exempelvis trafiknoder, torg eller andra samlingsplatser), barriärer (edge - upplevda gränser eller hinder i staden, exempelvis kanaler, järnvägsspår, trafikleder eller gångtunnlar) och områdesuppdelningar (district - enheter i staden, exempelvis i kvarter, stadsdelar, affärsområden eller industriområden). Ett annat exempel på den fysiska stadsgeografins betydelse för tillgängligheten till staden kan hämtas från feministisk geografi. Här läggs fokus på hur stadsrummet historiskt utformats efter traditionellt manliga normer i allt från uppbyggnad av kommunikationer till stadens geografiska funktionsuppdelning av verksamheter och hur det styr och styrs mäns och kvinnors rörlighet i stadslandskapet. Ytterligare exempel är hur kvinnors upplevelse av trygghet i det offentliga rummet inte alltid prioriterats i planeringen av stadsmiljöer vilket de facto begränsar deras tillgång till delar av staden särskilt kvälls- och nattetid. (se exempelvis Holt-Jensen 2011; Boverket 2010)

Inte bara stadens fysiska strukturer utan också vår upplevelse av staden har stor inverkan på vårt rörelsemönster i den. Särskilt betydelsefull är upplevelsen av trygghet eller brist på den samma (se exempelvis Jacobs 1961/1992). Generellt kan enligt Tuan (2013) trygghet kopplas till platser med ordning och känslor av rädsla till platser av kaos. Stadens huvudsyfte är enligt Tuan att skapa ordning och trygghet för dess invånare, men den har också ett mått av kaos inbyggd i sig via människors verksamheter. Båda dessa sidor av staden är också nödvändiga för dess dynamik och en perfekt balans dem emellan är svår att hitta. Omskrivet i termer av rörlighet innebär det att vi främst söker platser av ordning i staden och i möjligaste mån försöker undvika platser med högre oförutsägbarhet (kaos).

En metod för att lära mer om kopplingar mellan vår upplevelse av platser och vår rörlighet i staden, vanligen använd av till exempel samhällsplanerare i kommuner är medborgar- eller trygghetsvandringar. I grunden är detta en metod för att samla såväl boende som ansvariga för olika verksamheter i ett område för att skapa en dialog om hur man gemensamt kan hitta vägar att förbättra känslan av trivsel och trygghet på en plats och därmed också öka människors upplevelse av tillgänglighet till den samma. Vandringar denna typ kan i sin tur utgå från olika teman som exempelvis upplevelse av personlig trygghet, trafiksäkerhet eller platsers föränderliga karaktär beroende på tid på dygnet. Ett annat tema kan vara olika gruppers skilda upplevelser av en och samma plats; män, kvinnor, unga och gamla (Trygghetsvandring en vägledning, 2010). Notera att en fältstudie av denna karaktär i ett skolsammanhang kan ges olika syfte som till exempel att dokumentera upplevelsen av en plats, identifiera vilka faktorer som påverkar den samma men också att söka problemlösningar för att öka upplevelsen av trygghet på en plats. Metoden med medborgar- eller trygghetsvandringar är väl beprövade inom samhällsplanering och de manualer som finns utarbetade på området kan enkelt anpassas till ett skolsammanhang, se exempelvis Trygghetsvandring en vägledning (2010).

Den segregerade staden

Liksom föregående avsnitt knyts här an till människors tillgänglighet till staden och hur geografiska förhållanden påverkar detta. Segregation som en utmaning för den moderna staden är också specifikt uttalat bland de centrala målen för ämnet på gymnasiet (Lgr22; Gy11).

Ett perspektiv lånat från samhällsplaneringens idévärld är att fysisk stadsplanering har en stark påverkan på segregation i staden. Yttrycken för detta är många. Gentrifiering av stadsmiljöer, skapade av Gated communities, men även exempel som förekomsten av exkluderande design som sluttande parkbänkar på offentliga platser eller klassisk musik i parkeringsgarage för att försvåra för oönskade att vistas där för länge (Edin, 2017). Även konkurrens om den attraktivaste marken i staden och en geografisk uppdelning av boende i staden beroende på ekonomiska resurser har en stark inverkan (Knox & Marston 2016). Vissa forskare gör också gällande att segregationsproblematiken finns inbyggt i den verksamhetsuppdelade funktionella stadens arvs massa i det att olika aktiviteter, verksamheter och människor där sällan möts i vardagen och att därmed inte heller vanan att möta det annorlunda utvecklas bland dess invånare (se exempelvis Stadsmiljön och segregation *u.å.*).

Hur ser det ut i din stad? Återigen kan den modell för fältstudier Krakowa (2012) kallar grannskapsstudier (neighborhood study) användas som utgångspunkt. Fältstudiemomentet i detta fall syftar till att identifiera och dokumentera hur segregation fysiskt manifesterar sig i ett stadslandskap. Det kan röra variationer i hustyper och boendeformer, utbud av butiker och tillgång till friskolor, skillnad i utbud av samhällsservice, fritidsaktiviteter och kommunikationer mellan områden med olika social karaktär, men också brister på den typ av mötesplatser som beskrivs i tidigare stycke vilket gör oss ovana att möta det annorlunda. Näraliggande frågor är hur gränserna mellan stadens olika socialt präglade stadsrum ser ut? Kan man tydligt se när man lämnar en form av stadsrum och går in i ett annat? Är gränserna dem emellan formella eller informella?

Fokus ovans ligger på det fysiska stadslandskapets betydelse för segregation. Givet finns också andra dimensioner av segregation att studera. En sedan kan exempelvis vara territoriell stigmatisering av vissa platser – ett begrepp ursprungligen myntat av Wacquant (2007) syftandes på när ett helt område pekas ut och i allmänhetens ögon ges ett antal negativa epitet – inte sällan en faktor som har stor inverkan på våra individuella slutsatser om platser innan vi ens har besökt dem. Ett annat kan vara det frivilliga aktiva valet att bosätta sig på platser bland människor med samma bakgrund och ursprung som en själv, som också skapar bostadsområden i staden med hög koncentration av människor med samma etnicitet eller socioekonomiska profil (Knox & Marston 2016).

Av intresse i en lärandesituation om människors tillträde till stadsrummet är också avslutningsvis att ur ett mer övergripande ideologisk perspektiv diskutera principiella frågor kring medborgares rätt till tillträde till stadsrummet. Här kan ett antal alternativa synsätt utmanande samhällets traditionella syn hämtas från bland andra rörelser som Reclaim the city, Reclaim the Streets eller Right-to-the-city och deras anarkistiskt inspirerade uppfattningar om rätten till stadsrummet. Ett annat perspektiv på

människors rättigheter i stadsrummet – i andra änden av spektrumet – kan vara synen på inrättandet av visitationszoner i kriminellt utsatta områden inom vilka polisen ges utökade befogenheter att ingripa och därmed också införandet av olika rätt till skydd av privatlivet i olika delar av stadslandskapet.

Avslutning – Geografi som verktyg för lärandet om staden

Till didaktikens grundfrågor hör vad, varför och hur. Ställda till artikeln blir svaret på första frågan att syftet med den är att inom ramen för svensk skolas kurs- och ämnesplaner för geografi visa på ett antal olika sätt att lära om staden. Ambitionen är också att bredda detta fält för lärande genom att relatera det till samhällsplaneringens kunskapsfält. På frågan om varför det är viktigt och har blivit allt viktigare att lära om staden är svaret att sedan något decennium tillbaka utgör den mänskors vanligaste livsmiljö och den har också i många fall blivit idealet för hur vi uppfattar det goda livet. Hur skall då lärande om staden ske? Artikeln har som utgångspunkt att geografiämnet har en unik förmåga att förstå och tolka den värld vi lever i och att geografiskt tankegods, här förstärkt med kunskaper från samhällsplaneringsfältet, därför tillför unika dimensioner till lärande om staden. Lärandefältet staden bör också som artikeln argumenterar för vidgas i förhållande till sitt nuvarande utrymme i geografiämnet, och den visar på också att det finns utrymme i skolans läroplaner för att göra så. Med grund i detta presenteras i artikeln tre lärandeperspektiv på staden som fysisk, upplevd och levd miljö och inom var och en av dessa utvecklas och fördjupas sedan ett antal sätt att vidga lärandet om staden och dess landskap.

Referenser

- Agnew, J. A. (1987). *Place and politics: the geographical mediation of state and society*. Boston and London: Allen and Unwin.
- Andersson, L. M. Zander, U. & Berggren, L. (red.) (2001). *Mer än tusen ord. bilden och de historiska vetenskaperna*. Lund: Nordic Academic Press
- Bladh, G. & Örbring, D. (2016). Geocapabilities – en plattform för ämnes- och professionell utveckling i skolgeografi. *Geografiska Notiser*, 72:4, ss 155-160.
- Bonnett, A. (2008). *What is geography?* London: SAGE.
- Boverket (2020). *Cultural planning och konst som redskap - PBL kunskapsbanken - Boverket* [2020-10-27]
- Boverket. (2010). *Plats för trygghet: Inspiration för stadsutveckling. Plats för trygghet Inspiration för stadsutveckling (boverket.se)* [2021-10-04]
- Boverket. (2002). *Stadsplanera – istället för trafikplanera och bebyggelseplaner*. Karlskrona: Boverkets Publikationsservice.

- Bowden, J. & Marton, F. (1998). *The University of Learning – Beyond Quality and Competence*. London: Kogan Page.
- Castree, N. (2009). Place: Connections and Boundaries in an Interdependent World. I Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P. & Valentine, G. (red.) *Key concepts in geography*. 2. uppl. London: SAGE, ss. 153-172.
- Clark, A.N. (1988). *Longman Dictionary of Geography. Human and Physical Geography terms explained*. Harlow: Longman.
- Craggs, R. (2016). Historical and Archival Research. I Clifford, N., Cope, M., Gillespie, T. & French, S. (red.) *Key Methods in Geography*. 3. uppl. London: SAGE, ss. 111-128.
- Crampton, J.W. (2010). *Mapping: a critical introduction to cartography and GIS*. Malden, Mass: Wiley Blackwell.
- Cresswell, T. (2014). *Place: an introduction*. 2. uppl. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Edin, F. (2017). *Exkluderande design*. Stockholm: Verbal förlag.
- Eriksson, Y. (2009). *Bildens tysta budskap: interaktion mellan bild och text*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- García de la Vega, A. A. (2022). Proposal for Geography Competence Assessment in Geography Fieldtrips for Sustainable Education. *Sustainability* 2022, 14, 1429. <https://doi.org/10.3390/su14031429>
- Gottfridsson, H. O. (2019). Visioner om god stadsplanering i historisk belysning. I Forsberg, G. (red) *Samhällsplaneringens teori och praktik Samhällsplaneringens teori och praktik*. Stockholm: Liber, ss. 146-158.
- Gottfridsson, H.O. & Christenson, N. (2020), Perspektiv på undervisning i geografi - i den svenska grundskolan, I *Geografiska Notiser* 2020:3, s. 101-111.
- Grahn, P. & Stoltz, J. (2021). Urbana grönområden [Fakta blad]. *Movium Fakta* 3 2021, Urbana tankesmedjan Movium, SLU.
- Granö, J. G. (1997). *Pure Geography*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Gy11. (2011). *Kursplan i geografi för gymnasieskolan, Ämne - Geografi (Gymnasieskolan) - Skolverket* [2022-02-12].
- Hall, O. Alm, G. Ene, S. & Jansson, U. (2007). *Introduktion till Kartografi och geografisk information*. Lund: Studentlitteratur.
- Hall, P. (2001). Global City-Regions in the Twenty-first Century. I Scott, A. J. (red.) *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*. New York: Oxford University Press, ss. 59-77.
- Harvey, D. (2003). The Right to the City. *International Journal of Urban and Regional*, 27(4). ss. 939-941. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2003.00492.x>

Holgerson, S. (2020). *How to incorporate theory in (urban) field trips: the built environment as concrete abstraction*, *Journal of Geography in Higher Education*.
Doi: 10.1080/03098265.2020.1833317

Holt-Jensen, A. (2011). *Geography, History and Concepts: A Student's Guide*.
Thousand Oaks: SAGE.

Hultman, J. (2007). Klubbiga landskap – Platsens kommersialisering och rörlighetens koreografi. I Ek, R. & Hultman, J. (red.) *Plats som produkt. Kommersialisering och paketering*. Studentlitteratur: Lund.

Hållbar stad, Rådet för hållbara städer – transport. (u.å.). Transport - Hållbar Stad (hallbarstad.se) [2021-10-10].

Hägerstrand, T. (1993). Samhälle och natur. I *Region och miljö - ekologiska perspektiv på den rumsliga närings- och bosättningsstrukturen*. NordREFO (Nordisk Institut for Regionalpolitisk Forskning Köpenhamn) 1993:1, s 14-59

Jacobs, J. (1961/1992). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Book Edition.

Karlstad kommun. (u.å.). Historiska bilder *Historiska bilder (karlstad.se)* [2022-06-26].

Karlstad kommun. (u.å.). Historiska ortofoton. *Kartexempel (karlstad.se)* [2022-06-26].

Knox, P. L. & Marston, S. A. (2016). *Human Geography: Places and Regions in Global Context*. 7. uppl. Harlow: Pearson.

Kolb, D. A. 1984. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Engelwood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall

Krakowa, A. R. (2012). Field Trips as Valuable Learning Experiences in Geography Courses, *Journal of Geography*, 111:6, 236-244, Doi: 10.1080/00221341.2012.70767

Lambert, D. & Balderstone, D. (2010). *Learning to Teach Geography in the Secondary School*. 2. uppl. Oxon: Routledge

Lee, H., Stern, M. J., & Powell, R. B. (2020). Do pre-visit preparation and post-visit activities improve student outcomes on field trips? *Environmental Education Research*, 26:7, 989-1007, Doi: 10.1080/13504622.2020.1765991

Lgr22. (2022). *Kursplan i geografi för grundskolan tillämpad från höstterminen 2022*, <https://www.skolverket.se/download/18.645f1c0e17821f1d15c2d87/1632771850596/Geografi.pdf> [2022-02-11].

Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge MA: M.I.T. Press.

Massey, D. (2005). *For space*, London: SAGE

- MSB. (2016). *Bilaga 2 Geografisk indelning av centrala aktörer inom krisberedskapen En del av redovisningen av regeringsuppdrag Ju2015/1400/SSK*. <https://www.msb.se/RibData/Filer/pdf/28025.pdf>. [2020-11-10].
- Nordberg, S. (2009). *Välkommen till Kvarteret Negern, Byggvärlden*, <https://www.byggvarlden.se/valkommen-till-kvarteret-negern-59025/nyhet.html> [2020-10-10]
- Olsson, S. (1998). *Det offentliga stadslivets förändringar*. Göteborg: Centrum för byggnadskultur i västra Sverige.
- Patel, R. & Davidson, B. (2019). *Forskningsmetodikens grunder*. 5. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- PBL kunskapsbanken. (u.å.). *Planering - PBL kunskapsbanken - Boverket*. [2022-06-18].
- Phillips, R. & Johns, J. (2012). *Fieldwork for Human Geography*. Sage publication Ltd. London
- Regeringskansliet.se (u.å.). *17 globala mål för hållbar utveckling: Hållbara städer och samhällen*. <https://www.regeringen.se/regeringens-politik/globala-malen-och-agenda-2030/hallbara-stader-och-samhallen/> [2020-11-18].
- Rodaway, P. (1994). *Sensuous Geographies: Body, Sense and Place*. London: Routledge.
- Rönblom, M. (2014). *Ett urbant tolkningsföreträde? En studie av hur landsbygd skapas i nationell policy* [Rapport]. www.reglab.se/wp-content/uploads/2019/01/Ett-urbant-tolkningsföreträde-Malin-Rönblom.pdf [2021-01-18].
- Schmeinck, D. (2007). Making a case for maps. *Primary Geography*, 2007, ss. 36–38. <https://www.geography.org.uk/Journals/Primary-Geography> [2021-06-10]
- Shaw, W. DeLyser, D & Craig, M. (2015) Limited by imagination alone: Research methods in cultural geography. I *Cultural Geographies*, 22 (2), ss. 211-215.
- Skolverket. (2011). Kommentarmaterial till kursplanen i Geografi. Stockholm: Skolverket.
- Stadsmiljön och segregation. (u.å.). Stadsbyggnad. Föreningen Sveriges stadsbyggare. Stadsmiljön och segregationen - Stadsbyggnad | *Tidskrift för Föreningen Sveriges Stadsbyggare*. [2022-06-10]
- Stadsutveckling Göteborg. (u.å.). *Digital tvilling – Stadsutveckling Göteborg – Göteborgs Stad* (goteborg.se). [2022-06-22]
- Syssner, J. (2012). *Världens bästa plats? Platsmarknadsföring, makt och medborgarskap*. Lund: Nordic Academic Press.
- Takvandring. (u.å.). Takvandring® Stockholm - Takvandring. [2022-05-30]

Trygghetsvandring en vägledning, 2010, Tryggare och Mänskligare Göteborg, Boverket och Brå. 2010_trygghetsvandring_vagledning.pdf (bra.se). [2022-06-14]

Tuan, Y. (2013). *Landscapes of fear*, New York: Panthenon Books.

Tuan, Y. (2001). Life as a Field Trip. *Geographical Review*, 91(1/2), 41-45. [2022-06-14]

Tuan, Y. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota press.

Tunström, M. (2009). *På spaningen efter den goda staden; om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion*. Diss. Örebro: Örebro universitet.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Facts, December 2020, No. 2020/2, undes_pd_2020_popfacts_urbanization_policies.pdf. [2021-10-13].

Wacquant, L. (2007). Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality. *Thesis Eleven*, 91(1), ss. 66-77.
Doi:10.1177/0725513607082003

Wennevold, S. (2015). Geografi og identitet. I Mikkelsen, R. & Sætre P. J. (red.) *Geografididaktikk for klasserommet*. 3. uppl. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Young, M. & Lambert, D. (2014). *Knowledge and the Future School: curriculum and social justice*. London: Bloomsbury

Ylander, H. (1993). Urbanisering och tätortsutveckling i Sverige. I *Markanvändningen i Sverige*. 2. uppl. Stockholm: SCB.